

ХІ

Останні літні дні використовували решту прав. Кінець вересня ранки стали хмарні, а в полудень виринали сонце, сповнюючи повітря весняними міражами і стримуючи на час опадання листу. Але вночі його зривали й розвіювали по вулицях вітри, завдаючи клопоту двірникам. По цих жовтих застілках осені місто вступало в смугу свого буяння, прокидаючись після літньої сплячки. Гарячково розпочинались культосвітні, клубні й театральні сезони, оживали всілякі учені й півучені товариства, вертаючись в особі своїх членів з відпустки та будинків для спочинку. Завмерлі за часів літньої млості розуму книгарні й книгозбірні сповнилися покупцями й одвідувачами, одкривались виставки, читано лекції на найповажніші теми господарства й моралі. Починалось властиве життя міста, весна його творчості, такої замкненої в мурах і разом такої безмежної.

Степан теж захоплено причастився до цього пориву. Властиво, він мало що втратив, перепустивши перші тижні лекцій в інституті. Тільки тепер з'їхались усі професори, і писаний розклад перетворився в дійсний, зокрема щодо праці гуртків та кабінетів, що мають неминучу організаційну стадію. Загалом він увійшов до аудиторії на готовеньке, маючи змогу відразу стати на налагоджені вже рейки і розвинути ту швидкість, що передбачають навчальні плани. Записавшись на практичні роботи з статистики та історичного матеріалізму, ретельно одвідуючи лекції, він так пірнув в науку, що мало навіть зазнав мислячи з своїми товаришами. Вони цікавили його тільки як супрацівники, але для них він за півмісяця став довідною книжкою інститутських подій, змін і програм, бо ніхто краще за нього не був про все це поінформований. На його зшитки з записами лекцій виник такий попит, що їх вирішено розмножити на машинці. Зокрема в галузі теорії ймовірності та вищої математики він зразу піднісся на ступінь загально визнаного маестро, належачи до тих небагатьох, що схоплюють за низками формул і тверджень їхню суть, яка стає несхибним дороговказом у нетрях їхньої зовнішньої складності.

Вечорами, похапцем збігавши додому пообідати, Степан сидів дві години в статистичному кабінеті, вираховуючи безконечні ряди врожаїв та смертності, щоб визначити між ними коефіцієнт кореляції, і ще дві години, до десятої, гаю у бібліотеці, готуючись до доповіді про грецький атомізм⁴³. Кожну вільну хвилину вдома віддавав на вивчення мов, англійської та французької, з яких досі знав тільки потрібну в математиці абетку. Це була найбільша прогалявина його знання, і заповнити її було йому ударним гаслом. В ньому знову прокинулася упертість та посидючість, що їх робота тільки підсилювала, не вичерпуючи. Дні йому минали повні, насичені змістом, жодних сумнівів чи вагань не лишаючи. Хлопець вільно розгортав свої сили, горів ясно, бо такий був: схопивши весла на перегонах, міг гнати човна, не спочиваючи, аж поки не вивертав кінець кінцем кочаток.

Ті чудні стосунки, що нав'язалися між ним та господинею, аж ніяк йому не

---

43. Грецький атомізм — вчення в античній філософії яке знайшло свій вияв у трактатах Левкіппа, Демокріта, Епікура та Лукреція.

заважали. Вдень він якось забував за них, бо сама Тамара Василівна своїм поведженням рішуче окреслила їхні денні стосунки. Жодних натяків. Жодних вільностей. Тільки справи, тільки офіційно! І Степан теж не зважувався цих меж порушувати. Зрештою йому подобалась така стриманість у своїй несподіваній подрузі. Вона мов боялась світла, що роз'їдає таємницю, як кислота, і їхні побачення завжди зберігали чар несподіванки. Це була своєрідна, кумедна, але приємна романтика кухні, юнака й злочинної мами, півсентиментальний хатній роман, освячений незмінною ніччю та стукотом дешевого годинника на стіні, роман з раптовою зав'язкою, жагучим змістом і нудним закінченням. А проте часом з якоїсь дрібниці, з руху чи слова він раптом відчував у своїй одвідувачці приховану чесноту, що збуджувала в ньому повагу й похитувала його першу думку про неї, як про розпутницю, що весь вік крутила з чоловіками. Тоді лячний неспокій обнімав його, і зв'язок цей, що він так просто пояснював, починав здаватись йому геть незрозумілим. Він питав, прикидаючись страшенно наївним, — чому, чого, через що, з якої причини?

— Бо ти моя маленька любов, — казала вона.

А він не зважувався казати їй «ти» і називав «мусінькою», як вона й порадила.

Вряди-годи за книжкою й серед роботи його спокушало засміятися від подиву і втішного задоволення. Як дивно на світі ведеться! Взявся він до крамарської родини хтозна-звідки, притулився, втрутився й он що коїть, — та хоч би ж з наміру, а то без найменшого зусилля. Якось воно так трапляється, що те, до чого прагнеш, тебе дурить, а чого не сподіваєшся, робиться саме собою. Іноді він мельки думав про Гнідого й Максима, що з першим майже ніколи не здивався, а з другим ніби приятелював, хоч теж бачився не щодня. Чи не догадуються вони? Ні, звичайно, ні, бо ніщо не зраджувало жодних змін у внутрішньому, замкненому й похмурому житті цієї чудернацької родини. А він, безперечно, щось постеріг би, спіймав би якийсь погляд чи натяк. Сумління підказувало йому, що все викриється, швидко викриється і буде кепсько. Від таких, дуже ймовірних — навіть без математичних обчислень — можливостей йому котився по спині неприємний холодок. Але голоси перестороги хутко глухнули у вирі його наукового запалу, що взагалі не часто дозволяв їм зринати.

Так само не турбував він себе й питанням про назву. Любов? Може бути. Смішно, але можливо. Кому стане сміливості проголосити: ось це любов, а це вже ні? Черевики можуть бути стоптані, драні, латані, скривлені й держані, все-таки черевиками лишаючись. Чому ж для любові раз у раз вимагати новенького взуття? Вона ходить часом у постолах і пантофлях. У всякому разі, таємниця й заборонність розпалювали хлопцеві цікавість, що цілком заступає юнакові кохання, і в заспокоєнні пристрасті йому зароджувалось почуття ніжності й подяки. Під млосним його впливом хлопець навіть цілував їй руки, — а це були перші жіночі руки, що здобулись у нього на таку честь. Бо він був глибоко свідомий піднесення, що його після її дотику опанувало, того вибуху діяльних сил, що поцілунок її збував, як електрична іскра. Вона вплелася в його життя невидним, потайним, але могутнім чинником, даючи, крім того, спізнати в собі жінку, що не розмінюється на дрібні кривляння й не силкується нічого вдавати. Перед нею всі дівчата, що він знав, були маніжними ляльками, які віддатись вважали за

подвиг, саможертву й невідплатну послугу.

Поволі присвячуючи хлопця до таємниць кохання, вона навчила його цінувати поцілунок, що досі йому нікчемною забавкою здавався, та все інтимне плетиво жаги, що виробила людськість за час від кам'яного віку дотепер, і Степан, швидко відбуваючи прискорений курс у цій галузі людського досвіду, що передається в покоління без підручників та заповітів, звільнявся з книжних пелюшок, що його розум обгортали. Бо ночі давали йому відчуття бездумного, отже, справжнього життя, вільного від жодних приписів і вимог, не підлеглого ні розпорядженням, ні звітам. Вночі заплющувалось пильне око контролю й застережень, ущухали обридливі голоси, що припрошують, намовляють і наказують, і, збувшись їх, забувши їх, він спізнавав свавільну незалежність і зухвалу силу життя, що крізь тисячі загат доносить свій безсмертний чар.

В її умінні любити не було нічого штучного, хоч слово «любов» було найулюбленішим її жартом. Але зненацька серед пестоців хлопець почував у ній щось віддане й невимовне, якийсь жар внутрішнього багаття, що опалював його на мить і лякав. В ту хвилину він казав собі, що не розлучиться з нею ніколи, що не зможе без неї жити, ладен був пропонувати їй кинути родину й будувати з ним щасливий курінь на фундаменті стипендії. Та за мить вона вже жартувала, і він знову жодних зобов'язань на собі не почував. Любив її жарти, любив ті втішні, пестливі назвиська, що вона до нього прикладала і які кожному чути приємно, хоч вони й дурні, любив пахучі цигарки, що незмінне приносила, крадучи в сина, та безтурботні й безслідні розмови, що між ними точилися. Мусінька ніколи ні про що серйозно не казала, ніколи не турбувала його своєю душею, і він мусив би вельми вдячним їй за цю пільгу бути, бо знати чужу душу надто важкий тягар для власної душі.

Минув місяць безтурботного спокою, дні праці й ночі кохання, що поглиблює і вишліфовує свідомість. Вже почалися нудні дощі й сірі тумани, але витягнута із сховищ солдатська шинель чудово рятувала його на дворі, а дебели юхтові чоботи були зовсім непромокальні. Тіло його в одязі почувалось так само затишно, як і душа в тому тілі. Всі гризоти затихли в ньому без великого з його боку клопоту, і він розгонисте мчав уперед, як пущена з пружного лука стріла. Від свідомості цього наставлення благословенний лад панував йому в голові, запліднюючи його ясністю думки, що не має нічого спільного з хоробливою яскравістю мрії. Отруйні, себелюбні чи світолюбні марення, здавалось, його геть покинули й спростили йому життя, бо він сам зрозумів, що мусить ще чимало перевалів перейти, щоб робити висновки. Небезпечний нахил до неповної індукції, коли юнак на підставі перших двох десятків років земного гостювання, років смішних і наївних, пробує від себе установити світові закони, раз у раз стукаючись лобом об дійсність, поступився в ньому мудрому прагненню поступово обізнатися з життям і накупчити в собі достатню кількість його фактів. Він зробився поважним, трохи гордим, мав вигляд розумненького юнака, що, хоч і молодий ще, а багато що знає, геть усе тямить і кожному може розтлумачити, що, як, куди й до чого.

В інституті Степан простував велетенськими кроками. Поруч науки він дедалі більш висувався в громадському житті студентства, що в масі своїй того часу було

байдуже й неймовірливе до колективізму через печатку обов'язковості, що на громадськості лежала. Людина визнає солодкість тільки забороненого плоду, і біблійний переказ про це міг би бути доречний політикам. У всякому разі для тих, у кого громадська жилка органічна й від зовнішніх обставин не залежить, тодішнє студентство було неоранім, хоч і малородючим полем. Після кількох виступів на загальностудентських зборах Степана обрано на секретаря студентського бюро спілки робземліс і на члена інститутського бюро КУБУЧу. Він став страшенно заклопотаний, страшенно діловий, насилу вміщаючи в добу всі обов'язки перед собою та громадою.

На вечірці, що організував КУБУЧ у актовій залі інституту на користь незаможних студентів, ухвалили, крім виступу запрошених артистів, улаштувати й живу газету, і Степанові спало на думку запропонувати увазі редколегії своє оповідання «Бритва», що валялось у нього чернеткою без видимої мети. Діставши ухвалу, хлопець трохи почистив та підгострив її для масового гоління і виступив із своїм виробом перед аудиторією.

Тільки перший момент він хвилювався, потім раптом заспокоївся і, почувавши, як уважнішають слухачі, остаточно спіймав темп читання і мірно, опукло довів його до кінця, без зайвих піднесень та пауз, діставши стільки ж оплесків, що й запрошений із опери тенор. Ба більше — щось кинуло йому навіть квітку, що, не долетівши помосту, сумно впала на підлогу, але він не визнав за потрібне підняти цей перший лавр із вікна своєї майбутньої слави.

Взагалі він до успіху свого поставився дуже неприхильно, і коли один з учасників живої газети студент останнього курсу Борис Задорожній палко похвалив його і почав розпитувати, чи ще він щось написав, хлопець похмуро відповів:

— Нема часу на ці дурниці.

— Даремно, — сказав Задорожній. — Що нас чекає, коли кінчимо? Заженуть на завод, у контору — і край. Обростай мохом. А оповідання писати — хороша річ! Я, от тільки хвилина гуляща, так і читаю щось.

Степан заперечував. Оповідання — це пусте, розвага. Без них можна жити. І між ними виникла маленька дискусія про письменство, якого Степан був одвертим ворогом, а Борис — великим прихильником.

Проте вдома він за тиждень написав ще два оповідання. Студент Задорожній, що так щиро привітав його письменницькі заходи, став — чи не через це саме? — добрим його приятелем, до кого він і за порадою охоче звертався, і додому часом заходив. Доля цього веселого і здібного хлопця була повна злиднів та прикростей. Він мав необережність родитися від священика, що хоч і помер тому років з десять, але й цим не змив плями з синовієї честі. Двічі його виключали з інституту за соціальне походження, і він двічі поновлювався, бо особисте минуле його було справді бездоганне; на п'ятий рік він дійшов третього курсу та дістав посаду нічного сторожа в комгоспі, вважаючи себе за найщасливішу в світі людину.

Навесні він мав кінчити інститут по відділу цукрової промисловості. Степан почував до нього приязнь і глибоку віру в його художній смак. Отже, Борис став інтимним вірником його письменницьких спроб і першим, доброзичливим до того ж

суддею його творів.

— Ану, послухай, — казав хлопець, розгортаючи пакунок паперів.

Борис послухав і ухвалював.

— Це я між іншим, — казав Степан.

Так він написав з півдесятка оповідань на повстанські теми, написав легко і швидко, трохи недбайливо, але захоплено.

— Та чого ти маринуєш їх? — спитав Борис. — В журнал жени.

— Е, ти нічого не розумієш!

І Степан розповів товаришеві, як перше оповідання був написав, як ім'я своє навіть на благородного Стефана переробляти збирався і як великий критик прохолодив його.

— Література — це делікатна річ, — додав він переконано. — Руку треба мати, а то й не підступайся. Того й письменників мало, я думаю.

Борис не згоджувався:

— То це, по-твоєму, як посада?

— Похоже.

— Дурний.

— Хай.

Борис засміявся:

— А як ти додумався — Стефан?

— Король був, чи що.

З того дня Борис прозвав його Стефочкою. Одного вечора, коли Степан зосереджено вправлявся на переказах валюти й вираховував, скільки золотих карбованців буде в індійській рупії, якщо відомо, що фунтів стерлінгів у ній стількись, коли він такий далекий був від біжучої миті й оточення, до його кухні зайшов Максим у дуже піднесеному настрої.

— Я маю з вами поговорити, — сухо промовив він. Голос йому тремтів, зморшки па чолі нервово ворушились, і Степана охопило передчуття чогось страшенно гидкого. Він тоскно догадувався, про що буде мова.

— Ви — нічний злодій, — сказав Максим, ставши проти нього край столу.

— Що?

— Ви нічний злодій, — тупо проказав Максим, упираючись руками в стола. — Ви злодій.

Степан підвівся, наляканий його тихим, стиснутим голосом.

— Про що це ви?

Але Максим зненацька хитнувся і, піднісши руку, якимось хапливо, стурбовано вдарив хлопця просто в обличчя, від поспіху влучивши не в щоку, а в самий рот. Це був удар по губах, не міцний, але глибоко образливий, і Степан відчув його, як ляск батога по голому тілу. Його обличчя почервоніло, як рана, він увесь спалахнув, пересмикнувся, кинувся просто, перекидаючи ногою стола, й повалив Максима на ліжку.

Якийсь час він товк його кулаками, грудьми, головою, нестямлячись від сказаної люті. Потім облишив і розігнувся, блимаючи очима, щоб розігнати з-перед них червоні

кружала. Одкинув назад розпатлане волосся і, хитаючись, натяг шинелю та кашкета й вийшов із хати. Пішов геть, розхристаний, розбризкуючи калюжі, тремтячи від гніву і образи. Ця наволоч ударила його в обличчя! Може, до герцю покликав би? На шаблях? На пістолях? Ач, який лицар об'явився своєї мами!

Він згадував з п'яним задоволенням, як бив образника, як душив його, вивертав, колінчив, і разом жалкував, що так швидко урвав свою кару. Вбити б гадюку! На юшку потовкти! Бо не за саму тільки образу чином на Максима він палахкотів, а й за похитнутий спокій, матеріальну руїну та втрату коханки. І що більше свою катастрофу всвідомлював, то більша ненависть змагала його, ненависть безсила, безпорадна, гнітюща. Він сам обернувся в киплячий гнів, і коли б хто штовхнув його зараз, певно дістав би по шиї.

Вибігши вмить звиклою дорогою на Хрещатик, Степан мусив спинитися й поміркувати про свою найближчу ночівлю. Властиво, вибирати не було з чого, і Степан подався до Бориса на Львівську вулицю за Сінний базар. Швидка хода зморила й трохи заспокоїла його. Тіло йому починало щеміти від пережитого зруху, і він нервово позіхнув з притоми. Йому довелось довго стукати, бо було пізенько, і хоч Борис десь вартував комори, його до кімнати пустили як звичайного гостя. Відсутність господаря його порадувала, і до ранку він сподівався вигадати достатню причину своєї візити. Знайшовши шмат хліба, повечеряв і зразу ж ліг спати, кленучи Максима, що розбив йому життя.

Вранці Степан пішов до інституту і тільки ввечері побачився з Борисом, мусивши знову до нього вертатись, бо подітись не мав куди. Настрій у нього був найчорніший, цілий день ходив він тумою, але товаришеві весело заявив, що до хазяїв його раптом багато родичів наїхало, і він мусив поступитись на час ліжком.

— То ти зовсім у мене осідай, — сказав Борис. — Я ж, знаєш, мало вдома ночую. Собаче життя, але краще, ніж зовсім подихати з голоду. Я вже пробував — дуже неприємно.

Але Степан благородно відмовився, замість хапатись за таку вигідну пропозицію. Бо весь час його не покидала потайна сподіванка, що все якось обійдеться і він якось повернеться до рідного кубла. Як? Не знав! Велике «може» жило в нім, глибока віра в свою долю, що досі не була до нього занадто сувора. Невже мусінька сама носитиме воду? Таке варварство не вміщалось у його голові. Або цей Максим, будь він тричі проклятий, вправлятиме корови? Але мусив визнати, що господарство Гнідих квітнуло без нього, отже, квітнутиме й далі. Мусінька поплаче й знайде собі зручнішого коханця. Ці думки нагнали на нього глибокий смуток. Він вирішив чекати. Чого? Може, мусінька й написала б йому листа, так не знала адреси. А їй писати не зважувався, навіть соромився, бо ж як не крути, а він відступив з поля бою, хоч і переможцем.

Два дні його гризла глуха туга за мусінькою, найбільше тому, що був з нею силоміць розлучений. Він зрештою терпіти не міг, коли щось не по його робилося. Але ще через два дні помирився з становищем і, певно, в Бориса лишився б, якби не нова прикрість, що знову його плани зруйнувала.

Якось увечері Борис, збираючись на варту, звернув увагу на його невеселий вигляд.
— Ти запрацювався, Стефочко, — сказав він йому. — Навіть паровий казан лопається від перегріву, а він же чавунний! Ще Маркс сказав, що робочий чоловік должен спочивати.

— Я й сам бачу, — сказав Степан, — що зарвався з роботою.

— Найкращий спочинок — це жіноче товариство, або по-нашому вечорниці. Мене недавно водили, і я тебе поведу — тільки треба півпляшки і чогось їстівного, наприклад, ковбаси. Ходити не дуже далеко, як на наші ноги, всього до критого ринку. Там є хата не хата, хлів не хлів, казна-що, словом, зате дівчат п'ятеро...

— П'ятеро? — спитав Степан.

— Аж п'ятеро. Але одна — боже мій! Суца Беатриса! Таке біляве, тихе, а тиха вода, кажуть, береги рве. Як її? Наталка? Ні... Настунька? Теж ні. Тільки умова — це моя.

— Та бери їх усіх! — понуро сказав Степан. — Єсть мені час до дівчат!

— Даремно. Учені пишуть, що це допомагає обмінні речовини.

Коли Борис пішов, Степан міркував довго й гірко. Що дівчат стало п'ятеро замість трьох, з'ясувати було не важко — він сам чув від Надійки, що вони мають на зиму ще двох товаришок прийняти, щоб легше було на дрова. Не менше зрозумів він і те, що Борис збирається лицятись до Надійки. І крім того, тягтима його туди, якщо він тут лишиться, і крім того, розповідатиме йому, що там робиться, і крім того, розказуватиме там, що він робить. Але досить було Борисові тільки нагадати про Надійку, як хлопця охопила майже фізична нудота. Що ж буде, коли вона раз у раз фігуруватиме в Борисовій мові? Почуття самоохорони підказувало, що з його боку було б безжально наражати себе щодня на такий біль.

Той вечір він почував до дівчат ворожість, сумну ворожість до втраченого, що вернутись не може й з віддалі набуває притяжної сили. Невже вона полюбить Бориса? На мить його обняло палке бажання лишитись, лишитись навмисне в Бориса, щоб ходити з ним туди й відібрати Надійку. Натягти носа цьому хвалькові! Врізати йому трохи хвоста, щоб не казав так — «це моя!» Але душа його була надто стомлена, щоб займатись поривом, інший, важливіший клопіт перед ним стояв, і, беручись до книжки, він байдуже мовив:

— Хай бере.

Вирішив перебиратись до КУБУЧу, гірко розчарований, що місто все ж не таке велике, щоб можна було розминатись із людьми.